

«Εμείς» και οι «άλλοι» - Ελληνική εθνική ταυτότητα και η διαμόρφωση της ταυτότητας των Ποντίων μεταναστών στην ελληνική κοινωνία

Η μετανάστευση αποτελεί παγκόσμιο φαινόμενο και μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις της δεκαετίας του '90. Τα κύματα μετανάστευσης που σημειώνονται την τελευταία δεκαετία, δεν έχουν προορισμό μόνο τις παραδοσιακές χώρες υποδοχής μεταναστών, δηλαδή τις δυτικοευρωπαϊκές βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες και την Αμερική, αλλά έχουν κατεύθυνση και προς τις χώρες της Νότιας Ευρώπης (Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα).

Η μετανάστευση μπορεί να ιδωθεί στα πλαίσια ευρύτερων κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών και μετασχηματισμών, όπως, για παράδειγμα, οι συνεχείς μετακινήσεις κεφαλαίου, πληθυσμού, τεχνολογίας, των αλλαγών στις εργασιακές σχέσεις και στην εργασιακή διαδικασία, με τις συνακόλουθες πολιτικο-ιδεολογικές προεκτάσεις¹.

Για την Ελλάδα, η μετανάστευση δεν είναι ένα καινούριο φαινόμενο. Αυτό όμως που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτού του αιώνα, που τον διαφοροποιεί από τις άλλες εποχές, είναι η μαζική εισροή προς τη χώρα μας μεταναστών ελληνικής καταγωγής, που ζούσαν σε χώρες στις οποίες είχαν δημιουργηθεί σημαντικές εστίες ελληνισμού, αλλά και ξένων, με διαφορετική φυλετική, πολιτισμική, θρησκευτική ή εθνοτική ταυτότητα.

Μια τέτοια ομάδα είναι και οι Πόντιοι μετανάστες από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, οι οποίοι αποτελούν και το αντικείμενο αυτής της έρευνας. Η έρευνα, που θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια, αφορά την κοινωνική και οικονομική ένταξη των Ποντίων του τελευταίου μεταναστευτικού ρεύματος στην Ελλάδα. Μέσα από τη διενέργεια συνεντεύξεων βάθους, με τη χρήση ημιδομημένων ερωτηματολογίων, καταδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο οι Πόντιοι μετανάστες βιώνουν την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο επαναδιαπραγματεύονται την κοινωνική τους ταυτότητα.

Συλλογική ταυτότητα

Στα πλαίσια των ευρύτερων κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών που λαμβάνουν χώρα σε παγκόσμιο επίπεδο, σημαντικός άξονας των οποίων είναι και η παγκοσμιοποίηση², η δημι-

Ο Γ. Κοταλακίδης είναι Υποψήφιος Διδάκτορας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πάντειου Πανεπιστημίου.

Η Αλ. Χαλκιά είναι Λέκτορας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πάντειου Πανεπιστημίου.

ουργία εθνικών κρατών που είναι εσωτερικά ομοιογενή έχει σήμερα σοβαρά τεθεί υπό αμφισβήτηση. Ο πληθυσμός της Ευρώπης και της Ελλάδας συνεχώς τα τελευταία χρόνια αναμειγνύεται πολιτιστικά και προσλαμβάνει ολοένα και μεγαλύτερες διαστάσεις το ζήτημα της δημοκρατικής συνύπαρξης των διαφόρων εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων, των οικονομικών μεταναστών και προσφύγων, αλλά και της συμμετοχής τους στην απόλαυση των δημόσιων αγαθών (Τσιάκαλος 1998). Η ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται σήμερα –λόγω των αυξημένων μεταναστευτικών ρευμάτων– από μια εσωτερική εθνοτική ποικιλοπληθία πολύ μεγαλύτερη από αυτή στις αρχές του αιώνα. Η μετανάστευση στην Ελλάδα προέρχεται κυρίως από τις χώρες της Βαλκανικής, Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης, από την Ασία και την Αφρική. Παράλληλα, ένας σημαντικός αριθμός προσφύγων και μεταναστών ελληνικής καταγωγής εισέρχεται στην Ελλάδα από χώρες-μέλη της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (Τσακίρης 1996). Έτσι λοιπόν, η Ελλάδα, όπως και άλλα εθνικά κράτη, έρχεται αντιμέτωπη με την τεράστια πρόκληση του να συνυπάρχει δημοκρατικά με τους «άλλους».

Η ειρηνική και δημοκρατική συνύπαρξη με τις άλλες εθνοτικές ομάδες³ προϋποθέτει από την ελληνική κοινωνία μια αναθεώρηση των όρων συμμετοχής στο έθνος, αλλά και μια αναθεώρηση των όσων μαθαίνουν τα παιδιά στο σχολείο σχετικά με την ιστορία των Ελλήνων ως λαού «εκλεκτού». Η Ελλάδα παρουσιάζεται ως ένα ομοιογενές, ομόγλωσσο και ομόθρησκο έθνος. Αυτό επηρεάζει τον τρόπο που διαμορφώνουν οι Έλληνες την εθνική τους ταυτότητα, αλλά και τον τρόπο αποδοχής διαφορετικών εθνοτικών ταυτοτήτων. Επίσης, η εικόνα του έθνους σχετίζεται με τις σημερινές εκφάνσεις εθνικισμού και εθνοκεντρισμού στην Ελλάδα⁴. Επιπροσθέτως, φαίνεται ότι οι Έλληνες, όπως και οι Ευρωπαίοι πολίτες, ταυτίζουν την έννοια του πολίτη με τις ιδιότητες της εθνικής ταυτότητας, αποσυνδένοντας τους ανθρώπους που διαφέρουν γλωσσικά, θρησκευτικά, πολιτισμικά από την άσκηση κοινωνικών δικαιωμάτων (Δώδος κ.ά. 1996).

Το κύριο γνώρισμα των εθνικών κρατών, όπως αυτό μεταφράζεται με την καλλιέργεια του εθνικού αισθήματος και την κατασκευή της εθνικής ταυτότητας, έρχεται αντιμέτωπο με την παρουσία –εντός των συνόρων των εθνικών κρατών– των «διαφορετικών» εθνοπολιτισμικών συνόλων⁵. Στα περισσότερα από τα εθνικά κράτη, «οι διαφορετικοί» ή οι «άλλοι» αντιμετωπίστηκαν με βάση την καθιέρωση του όρου μειονότητα⁶. Ο όρος μειονότητα δηλώνει α) τους διαφορετικούς και β) τους αριθμητικά λιγότερους. Το πρώτο δηλώνει μια ιεράρχηση ότι τα κυρίαρχα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της πλειοψηφίας είναι τα ιδεώδη και η μειονότητα θα πρέπει να ευθυγραμμιστεί με αυτά. Το δεύτερο υποδηλώνει ότι η αριθμητική υπεροχή της κυρίαρχης εθνο-πολιτισμικής ομάδας της επιτρέπει να διαχειρίζεται την κατανομή της εξουσίας και του δημόσιου πλούτου.

Στα πλαίσια αυτά, οι εθνικές κουλτούρες αποτελούν μια από τις κύριες πηγές διαμόρφωσης της πολιτισμικής ταυτότητας, γιατί παράγουν ένα σύστημα πολιτισμικών αναπαραστάσεων, καθώς επίσης συμβάλλουν και στην κατασκευή νοημάτων που επηρεάζουν και οργανώνουν τόσο τις ενέργειες όσο και την αυτο-αντίληψη των πολιτών. Οι εθνικές κουλτούρες κατασκευάζουν ταυτότητες με το να παράγουν νοήματα για το έθνος, με το οποίο δημιουργούνται διαβαθμίσεις ταύτισης. Παράλληλα, όμως, με την κατασκευή των συμβολικών όρων ένταξης του ατόμου στην κοινότητα «του εμείς», την ενδο-ομάδα, πραγματοποιείται και η διαφοροποίησή του από τους «άλλους», την εξω-ομάδα. Η κατασκευή μιας τέ-

τοιας ταυτότητας συνεπάγεται και την παραγωγή ειδικών κανόνων συμπεριφοράς απέναντι στους «άλλους», που στηρίζεται στη διάκριση, στις στερεοτυπικές κρίσεις και στις διάφορες εκφάνσεις του εθνικισμού⁷. Η μαζική εισροή μεταναστών και προσφύγων και η ανασφάλεια στην αγορά εργασίας φαίνεται ότι «[...] λειτουργούν ως παράγοντες ευνοϊκοί για την ανάπτυξη ενός εσωστρεφούς και αμυντικού εθνικιστικού λόγου και μιας συναφούς προς αυτόν τάσης εξιδανίκευσης και μυθοποίησης του μακρινού ή αιώτερου ιστορικού παρελθόντος» (Δώδος 1996: 325).

Ο «επαναπατρισμός» των Ελλήνων Ποντίων

Ανάμεσα στις ομάδες που μεταναστεύουν στην Ελλάδα είναι οι Πόντιοι μετανάστες από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Η μετανάστευση των Ποντίων στην Ελλάδα δεν είναι καινούριο φαινόμενο, αλλά τα τελευταία χρόνια προσλαμβάνει μεγάλες διαστάσεις. Πιο συγκεκριμένα, ενώ το 1987 μετανάστευσαν από το σοβιετικό στο ελληνικό κράτος μόνο 527 άτομα, το 1988 ο αριθμός αυτός ανέρχεται σε 1.365, το 1989 σε 6.791, το 1990 σε 13.863, το 1991 σε 11.420, το 1992 σε 8.563 και το 1993 σε 10.926⁸. Υπολογίζεται ότι στο μεταναστευτικό κύμα της τελευταίας δεκαετίας συμπεριλαμβάνονται πάνω από 150.000 άτομα.

Οι Πόντιοι μετανάστες διαφέρουν από τις άλλες μεταναστευτικές ομάδες. Χαρακτηριστικά, η Βεργέτη (1999: 137) αναφέρει: «Τα προβλήματα ένταξης των Ελλήνων Ποντίων δεν είναι αντίστοιχα οποιασδήποτε άλλης ομάδας μεταναστών. Υπάρχει η ιδιαιτερότητα της εθελούσιας μετανάστευσης προς ομοεθνές κράτος. Η ελπίδα της μετανάστευσης στο δικό τους κράτος, τους συνόδευε για γενιές στην πορεία των βίαιων εκπατρισμών. Όταν το δικό τους κράτος, και οι δικοί τους άνθρωποι, οι άλλοι Έλληνες, δεν τους παρέχουν το αναμενόμενο συναίσθημα ασφάλειας, τα προβλήματα προσαρμογής είναι ίσως σημαντικότερα οποιασδήποτε άλλης ομάδας μεταναστών». Πρόκειται για πληθυσμούς που δεν έχουν να αντιμετωπίσουν μόνο τη γενικότερη δυσπιστία, ακόμα και για την ελληνικότητά τους από την ελληνική κοινωνία, που πολλές φορές φθάνει στα όρια της ξενοφοβίας, αλλά και ένα περιβάλλον διαφορετικό από εκείνο της χώρας προέλευσης. Στα πλαίσια αυτά, η κοινωνική ταυτότητα των Ποντίων στην Ελλάδα διαμορφώνεται όχι μόνο από το κοινό ιστορικό παρελθόν τους, αλλά και από τον ιδιαίτερο τρόπο που έχουν συσχετιστεί με την ελληνική εθνική ομάδα.

Ταυτότητα - πολιτισμός - έθνος

Ο προβληματισμός και η συζήτηση για την ταυτότητα είναι μακρά και πολύπλοκη. Στα πλαίσια της κοινωνικής θεωρίας, το ζήτημα της ταυτότητας παίρνει ολοένα και μεγαλύτερες προεκτάσεις. Αρκετοί μελετητές (Hall 1992, Κωνσταντοπούλου 2000) κάνουν λόγο για «κρίση ταυτότητας»⁹ ως μέρος μιας γενικότερης διαδικασίας αλλαγής, η οποία εξαρθώνει τις κεντρικές δομές και διεργασίες των νεωτερικών κοινωνιών και υπονομεύει τις δομές που δίνουν στα άτομα ένα σταθερό πλαίσιο αναφοράς μέσα στην κοινωνία.

Καθώς το ζήτημα της ταυτότητας βρίσκεται σε συνεχή συζήτηση και προβληματισμό, μια ιστορική προσέγγιση της έννοιας της ταυτότητας συμβάλλει σε μια καλύτερη κατανόηση του εν λόγω θέματος. Ο Hall (1992: 275-7), μέσα από μια νοητή ιστορική εξέλιξη, διακρίνει τρεις διαφορετικές έννοιες της ταυτότητας. Συνοπτικά, η πρώτη αναφέρεται στο υποκείμενο του διαφωτισμού, όπου ο άνθρωπος θεωρείτο ως ένα ενοποιημένο άτομο, με τις ικανότητες της λογικής σκέψης, της συνείδησης και της δράσης και με έναν εσωτερικό πυρήνα (ταυτότητα), η οποία αποτελούσε το αυτόνομο κέντρο του εαυτού. Η δεύτερη αναφέρεται στο κοινωνιολογικό υποκείμενο που αντανάκλα την αναπτυσσόμενη πολυπλοκότητα του νεωτερικού κόσμου και την ανησυχία ότι αυτός ο εσωτερικός πυρήνας του υποκειμένου δεν ήταν αυτόνομος, αλλά σχηματιζόταν σε σχέση με τους σημαντικούς άλλους, οι οποίοι μετέδιδαν στο υποκείμενο τις αξίες, τις έννοιες και τα σύμβολα, τον πολιτισμό. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η ταυτότητα δομείται στην αλληλεπίδραση μεταξύ του εαυτού και της κοινωνίας. Το υποκείμενο έχει ακόμα έναν εσωτερικό πυρήνα ή ύπαρξη, η οποία σχηματίζεται και τροποποιείται σε ένα συνεχή διάλογο με τις πολιτισμικές ταυτότητες. Η τρίτη αναφέρεται στο μετα-μοντέρνο υποκείμενο, το οποίο δεν έχει ενοποιημένη και σταθεροποιημένη ταυτότητα και δεν αποτελείται πλέον από μια και μοναδική, αλλά από πολλές ταυτότητες. Οι δομικές και θεσμικές αλλαγές είναι αυτές που παράγουν το μεταμοντέρνο υποκείμενο, αντιλαμβανόμενο ως μη έχον καθορισμένη, ουσιαστική ή μόνιμη ταυτότητα. Το υποκείμενο υιοθετεί διαφορετικές ταυτότητες σε διαφορετικές περιστάσεις, ταυτότητες οι οποίες δεν είναι ενοποιημένες γύρω από ένα συνεκτικό «εαυτό». Τα υποκείμενα έρχονται αντιμέτωπα με μια πολυμορφία πιθανών ταυτοτήτων, με καθεμιά από τις οποίες μπορούν να ταυτιστούν τουλάχιστον προσωρινά.

Όσον αφορά την εθνική ταυτότητα ειδικότερα, τα στοιχεία που τη χαρακτηρίζουν (θησκαία, πολιτισμός, γλώσσα, καταγωγή) λειτουργούν ως διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην ενδο-ομάδα και την εξω-ομάδα. Δημιουργείται μία διχοτόμηση ανάμεσα στο «εμείς» και οι «άλλοι» (οι «άλλοι» με την έννοια των ποικίλων εθνο-πολιτισμικών διαφορετικότητων στα όρια ενός κράτους), που γίνεται εμφανής και κατά τρόπο φυσικό συνοδεύεται σχεδόν πάντα με στοιχεία ξενοφοβίας.

Ο όρος ετερότητα είναι καθοριστικός για την κατανόηση του ταυτοτικού ζητήματος. Τα ζητήματα της ταυτότητας θέτουν τα όρια της «διαφορετικότητας», προσδιορίζοντας τα κοινωνικά σύνορα και τις σχέσεις και καθορίζοντας ποιος ανήκει στην κοινότητα και ποιος είναι «ξένος». Η ετερότητα είναι ένα βασικό στοιχείο για κάθε κοινωνιογνωστικό σύστημα κατηγοριοποιήσεων και αναπαραστάσεων του περιβάλλοντος (Κωνσταντοπούλου 2000).

Η διάκριση του «εμείς» και οι «άλλοι» και η δημιουργία της εθνικής ιδεολογίας είναι απότοκο του νεωτερικού εθνικού κράτους. Οι «άλλοι», με διαφορετική θησκαία, φυλή, γλώσσα, θεωρούνταν ότι αποτελούν εξωτερική επιβουλή προς το κράτος. Έτσι, κάθε κυρίαρχο κράτος προσπαθεί να δημιουργήσει ένα έθνος, ένα λαό. Αυτό εξυπηρετεί τόσο την επίλυση προβλημάτων εσωτερικής συνοχής, ομοιογένειας και κανονιστικής εξισορρόπησης όσο και προβλήματα εξωτερικής επιβολής (Βαλερστάιν 1991). Εξαιτίας της φαντασιακής κοινότητας του έθνους, τα άτομα ενστερνίζονται μια κοινή ταυτότητα. Η ταυτότητα αυτή διαμορφώνεται στη βάση κοινωνικών αξιών, κανόνων και συμβόλων, που για το κάθε άτο-

μο είναι προσωπική. Το κάθε άτομο εγκαλείται σε μια φανταστική κοινότητα (το έθνος), που τα συμφέροντά της ευθυγραμμίζονται με τα συμφέροντα του έθνους-κράτους. Έτσι, μέσα στο πλαίσιο του νεωτερικού κόσμου, οι εθνικοί πολιτισμοί είναι μια από τις σημαντικότερες πηγές διαμόρφωσης της πολιτισμικής ταυτότητας των ατόμων.

Οι εθνικές κουλτούρες κατασκευάζουν ταυτότητες με το να παράγουν νοήματα για το έθνος. Ένα έθνος είναι μια συμβολική-φαντασική κοινότητα (Anderson 1983), η οποία δημιουργεί μια αίσθηση ταυτότητας και υποταγής (Schwarz 1986: 106, στο Hall, 1992: 292). Σύμφωνα με τον Τ. Μαλακό (1998: 120), τα έθνη δεν είναι απλώς φαντασικές, αλλά επανα-φαντασικές κοινότητες, «οι οποίες δημιουργούνται μέσα από διαδικασίες-επιλογής-απόρριψης ενός περιορισμένου αριθμού ιστορικών μνημών, παραδόσεων και πολιτιστικών προοπτικών»¹⁰. Οι εθνικές ταυτότητες σχηματίζονται και μετασχηματίζονται μέσα σε και σε σχέση με την αναπαράσταση¹¹. Για παράδειγμα, ξέρουμε μόνο το τι είναι να είσαι Έλληνας¹² βάσει των τρόπων με τους οποίους η «ελληνικότητα» αναπαρίσταται ως ένα σύνολο νοημάτων από την ελληνική εθνική κουλτούρα. Συνεπώς, ένα έθνος δεν είναι μόνο μια πολιτική οντότητα, αλλά κάτι το οποίο παράγει νοήματα – ένα σύστημα πολιτισμικών αναπαραστάσεων. Οι άνθρωποι δεν είναι μόνο πολίτες του έθνους-κράτους, αλλά ταυτόχρονα συμμετέχουν στην ιδέα του έθνους, όπως αναπαρίσταται στην εθνική του κουλτούρα.

Η διαμόρφωση του ελληνικού έθνους και η εθνική ταυτότητα των Ελλήνων

Μια από τις σημαντικότερες προϋποθέσεις για τη συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας μιας κοινωνίας αποτελεί η διάκριση της κοινότητας ανάμεσα στο οικείο και στο ανοίκειο. Παράλληλα με την κατασκευή των συμβολικών όρων ένταξης του ατόμου στην κοινότητα του «εμείς», πραγματοποιείται και η διαφοροποίηση του ατόμου από τους «άλλους». Η κατασκευή όμως μιας τέτοιας ταυτότητας έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή ιδιαίτερων τρόπων συμπεριφοράς απέναντι στους «άλλους», οι οποίοι στηρίζονται στη διαφοροποίηση, στη διάκριση και στη θέσπιση ενός μειονοτικού καθεστώτος (Τσουκαλάς 1998). Σύμφωνα με τον Μηλιό (1997: 290), «το έθνος αποτελεί την ιστορικά διαμορφωμένη ειδικά καπιταλιστική ενότητα (συνοχή) ανάμεσα στις ανταγωνιστικές τάξεις ενός κοινωνικού σχηματισμού [...] η οποία τείνει να ενοποιήσει το “εσωτερικό”, δηλαδή το εθνικό, και να το διαχωρίσει ή διαφοροποιήσει από το “εξωτερικό”, δηλαδή το μη εθνικό».

Η αντιπαράθεση ενέχει και τη σύγκριση, με την υπεροχή της ενδο-ομάδας και την υποτίμηση της εξω-ομάδας. Τέτοιου είδους συγκρίσεις έχουν αρνητικές συνέπειες για χώρες περιφερειακές όπως η Ελλάδα. Στην κοινωνική ψυχολογία, όταν μια ομάδα υστερεί σε σχέση με μια άλλη στην πραγματοποίηση ενός έργου, προσπαθεί να αλλάξει το σημείο σύγκρισης, ώστε να δείξει τη διαφορετικότητα και την ανωτερότητά της σε σχέση με την άλλη ομάδα (Παπαστάμου 1989: 94-8). Η έμφραση που δίνεται στον εθνογενεαλογικό χαρακτήρα του ελληνικού έθνους από τη γέννησή του μέχρι σήμερα φαίνεται να οφείλεται σε με τέτοια διαδικασία. Τα γλωσσικά, θρησκευτικά, πολιτισμικά χαρακτηριστικά, αλλά και πολιτικά, όπως τα γεωγραφικά σύνορα, αποτέλεσαν και αποτελούν τα βασικά σημεία βάσει των οποίων γίνεται ο διαχωρισμός ανάμεσα στο «εμείς» και οι «άλλοι» (Τριανταφυλλίδου

1998). Με παρόμοιο τρόπο, η διαμόρφωση του ελληνικού έθνους και η εδαφική ολοκλήρωση της επικράτειας του νεοελληνικού κράτους στηρίχθηκαν στην ομοιογενοποίηση των πληθυσμών, με αποτέλεσμα είτε την ενσωμάτωσή τους είτε τον εξοβελισμό ή/και την αφομοίωση των μειονοτήτων (Μηλιός 1997).

Αρκετοί μελετητές (Βουρνάς 2000, Μηλιός 1997) συμφωνούν ότι η δημιουργία του ελληνικού έθνους ήταν στην πραγματικότητα απότοκο ενός γενικότερου κοινωνικο-οικονομικού μετασχηματισμού, που προέκυπτε τόσο από την ανάπτυξη του εμπορίου και των αστικών οικονομικών σχέσεων όσο και από το πολιτικό και ιδεολογικό κίνημα του Διαφωτισμού. Με άλλα λόγια, σε ιδεολογικό επίπεδο, η ελληνική επανάσταση του 1821, ως η έκφραση ενός εθνικού κινήματος με στόχο την απελευθέρωση της χώρας και τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους, παραπέμπει στη Γαλλική Επανάσταση και στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής αστικής ανάπτυξης και των ιδεών της ελευθερίας, της αδελφοσύνης, της ισότητας και της δημοκρατίας, υιοθετώντας ταυτόχρονα, όπως είναι φυσιολογικό, το γενικότερο πλαίσιο του ροθολογισμού.

Όπως τονίζει ο Βουρνάς (2000: 9), «κίνητρο αλλά και κινητήρια ηγετική δύναμη της Επανάστασης του '21 στην Ελλάδα είναι η αστική τάξη, η ιδεολογία της και τα ιστορικά γεγονότα της πορείας της προς την πολιτική εξουσία». Ταυτόχρονα, η νέα αστική τάξη υιοθετεί τις επαναστατικές ιδέες του διαφωτισμού και του οράματος για ένα εθνικό κράτος και προβάλλει το αίτημα για ελευθερία, πολιτική ισότητα και ταυτίζεται με τη στράτευση στην εθνική ιδέα της απελευθέρωσης.

Παράλληλα, όμως, με την τάση ελευθερίας εμφανίζεται και μια τάση ολοκληρωτισμού, μια τάση ομοιογενοποίησης του εσωτερικού της εθνικής επικράτειας. Το ανεξάρτητο ελληνικό έθνος, από τις πρώτες κιόλας δεκαετίες της ύπαρξής του, είχε ως βασικό προσδιοριστικό παράγοντα την κοινή καταγωγή, τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά και τη γλώσσα.

Το περιεχόμενο της εθνικής ιδέας δεν παραμένει σταθερό, αλλά αλλάζει. Στην Ελλάδα, η εθνική ιδεολογία της επανάστασης άλλαξε περιεχόμενο το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα και ως επίσημη ιδεολογία του εθνικού κράτους προβλήθηκε η Μεγάλη Ιδέα. «[...] η Μεγάλη Ιδέα αποτέλεσε τη γεωπολιτική έκφραση του γενεαλογικά, θρησκευτικά, και γλωσσικά - πολιτισμικά προσδιορισμένου ελληνικού έθνους» (Τριανταφυλλίδου 1998). Η εκκλησία έρχεται και πάλι να στηρίξει ιδεολογικά το κράτος στην προσπάθειά του για εθνική ολοκλήρωση και να λειτουργήσει ως παράγοντας για εθνική ομοιογενοποίηση. Η ήττα όμως της μικρασιατικής εκστρατείας δίνει τέλος σε αυτό το όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Άρχισε σιγά σιγά να κατασκευάζεται το ιδεολόγημα της ενότητας του ελληνικού και χριστιανικού πνεύματος, για να καταλήξει στη σύνθεση του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Η εθνική συνοχή μετά τη μικρασιατική καταστροφή αποτέλεσε το θεμέλιο λίθο για το νέο εθνικισμό της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας, ο οποίος και θα ολοκληρωθεί με τη διαμόρφωση των σταθερών συνόρων μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο (Μανιτάκης 2000, Μηλιός 1997).

Η μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίζεται από αντιφατικούς συνδυασμούς. Από τη μια, έχουμε την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και την ένταξη στο δυτικό μπλοκ. Από την άλλη, την παραγωγή ιδεολογίας εμπλουτισμένης τόσο με εθνικά όσο και θρησκευτικά στοιχεία για τη θεμελίωση του κράτους, η οποία έφθασε στο αποκορύφωμά της στη δικτατορία των συνταγματαρχών. Η ροθόδοξη εκκλησία έρχεται και πάλι να βοηθήσει, παρέχοντας κά-

λυση στο ιδεολογικό πεδίο και αποτελώντας το σύμβολο διαφοροποίησης από το άθεο ανατολικό κοινωνικό μπλοκ (Πέτρου 2000).

Σύμφωνα με την Αβδελά (1997: 56), τα κύρια δομικά χαρακτηριστικά της εικόνας του ελληνικού εθνικού «εαυτού» βρίσκονται στις κατηγορίες συνέχεια, διατήρηση, ομοιογένεια, ανωτερότητα και αντίσταση. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «σχηματίζεται έτσι μια διαχρονική οντότητα με ελαστικά πολιτισμικά όρια, που ως συλλογικό υποκείμενο ομοιογενές και αδιαφοροποίητο στο χρόνο [...] διατηρεί αναλλοίωτη φυσιογνωμία και εθνικά χαρακτηριστικά τη φιλοπατρία, τη γενναιότητα και την αγάπη για την ελευθερία: μια εν πολλοίς στεγανή πολιτισμική οντότητα, που ούτε αλλάζει ούτε δέχεται επιδράσεις, αλλά μόνο αντιστέκεται και ακτινοβολεί».

Η διαμόρφωση της ταυτότητας των Ποντίων μεταναστών στην ελληνική κοινωνία

Σε αυτό το σημείο θα αναφερθούμε στα αποτελέσματα της έρευνας του κ. Γ. Κωταλάκη, με θέμα «Κοινωνική και οικονομική ένταξη των Ποντίων μεταναστών στην ελληνική κοινωνία», η οποία διεξήχθη στα πλαίσια της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας του προγράμματος σπουδών Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μειονότητες¹³. Στα πλαίσια της έρευνας, η κοινωνική ένταξη προσδιορίζεται με ένα διαδικαστικό και πολυδιάστατο χαρακτηριστήρα και περιλαμβάνει κοινωνικούς, πολιτισμικούς και ψυχολογικούς παράγοντες, οι οποίοι αλληλεπιδρούν και καταλήγουν «[...] στον προσανατολισμό, στην εξοικείωση και στο αίσθημα ασφάλειας στο νέο περιβάλλον» (Horstmann K. 1986: 24, στο Τερζίδης Κ. 1995). Η ένταξη προσεγγίζεται ως μια διαδικασία η οποία αρχίζει με την κάλυψη των βασικών αναγκών του μετανάστη και καταλήγει στην εσωτερική ολοκλήρωση με τη σταθεροποίηση μιας προσωπικής και πολιτισμικής ταυτότητας (Τερζίδης 1995: 103-4).

Οι Πόντιοι μετανάστες, ερχόμενοι στην Ελλάδα, οδηγούνται σε έναν επαναπροσδιορισμό της ταυτότητάς τους. Ο ιδιαίτερος τρόπος ένταξης και σχέσης τους με την ελληνική κοινωνία, σε επίπεδο πολιτισμικό, οικονομικό και ιδεολογικό, αποτελεί παράγοντα διαμόρφωσης μιας ενδοεθνικής διαφοροποίησης, η οποία δεν παρατηρείται μόνο στην πρώτη γενιά των Ποντίων. Ο τρόπος που αντιμετωπίστηκαν οι Πόντιοι μετανάστες από το ελληνικό κράτος, αλλά και η ιδιαιτερότητα αυτής της μεταναστευτικής ομάδας με την προϋπάρχουσα έντονη αίσθηση ελληνικότητας, επηρεάζουν τη διαμόρφωση της ποντιακής ταυτότητας στην Ελλάδα. Σημαντικός παράγοντας, που παρατηρείται σε αυτή τη διαδικασία, είναι η αδυναμία ή και αδιαφορία της ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής εξουσίας να βοηθήσει ώστε η ένταξή τους να γίνει με τέτοιο τρόπο προκειμένου να μην αλλοιωθεί η πολιτισμική και ιστορική τους ιδιαιτερότητα. Η αντιδιαστολή με τον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο οδηγεί σε συνειδητοποίηση της διαφορετικότητας σε σχέση με την κυρίαρχη κουλτούρα και, στη συνέχεια, στην ενδυνάμωση της ενδοομαδικής συνοχής των Ποντίων.

Ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνουν οι Πόντιοι την ταυτότητά τους στην ελληνική κοινωνία και η ιδεολογική και πρακτική διαπραγμάτευση των αντιφάσεων που συναντούν, καταδεικνύονται μέσα από τις απαντήσεις των συνεντευξιαζόμενων σε μια σειρά ανοιχτών

ερωτήσεων. Σ' αυτή την ενότητα θα παρουσιάσουμε χαρακτηριστικές απαντήσεις που αφορούν τις θεματικές: α) αυτοαντίληψη, β) επαγγελματική ένταξη και γ) ρατσισμός. Κατά την παράθεση των ευρημάτων και την ανάλυσή τους στην καθεμιά από αυτές τις θεματικές, αναδεικνύονται και ενδιαφέροντα στοιχεία που αφορούν την επαναδιαπραγμάτευση της εθνικής ταυτότητας. Συνοπτικά, επιχειρηματολογούμε πως η διαδικασία ένταξης των Ελλήνων Ποντίων διαταράσσεται από κρούσματα συμβολικής βίας εθνικιστικού χαρακτήρα, που έχουν ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός παρόμοιου, όμως, αμυντικού εθνικισμού, απ' τη μεριά της μειονότητας. Η συγκεκριμένη διαδικασία φαίνεται να έχει και μια σημαντική έμφυλη διάσταση, όπως θα δούμε στη θεματική που αφορά το ρατσισμό.

Αυτοαντίληψη

Στην ερώτηση που αφορά την αυτοαντίληψη των συνεντευξιζόμενων, διαπιστώνουμε τις σημειολογικές αντιφάσεις τις οποίες καλούνται να διαπραγματευθούν οι Έλληνες Πόντιοι που έρχονται να εγκατασταθούν στην Ελλάδα, καθώς η δική τους αντίληψη της εθνικής τους ταυτότητας συγκρούεται με την αντίστοιχη αντίληψη του νέου τους κοινωνικού περιγύρου. Ο Γιώργος¹⁴ ήρθε από τη Ρωσία (περίχωρα Τασκένδης) μαζί με την οικογένειά του. Είναι 45 ετών και εργάζεται σε βιοτεχνία έτοιμου ενδύματος. Οι δηλώσεις του είναι χαρακτηριστικές:

«Είμαστε περήφανοι που είμαστε Έλληνες, περάσαμε πολλή καταπίεση σαν λαός, πολλούς κατατρεγμούς, τέτοιο κινητήριο δεν υπέστη κανένας λαός και τέτοιους ρατσισμούς εις βάρος μας, αφού να φανταστείτε μας αποκαλούν εδώ Ρωσοπόντιους».

Στην απάντηση του Γιώργου διαφαίνεται καθαρά η δισημία που προκύπτει στο πεδίο της εθνικής ταυτότητας. Το κυρίως μέρος της πρότασης του Γιώργου αναφέρεται σ' ένα «εμείς» που είμαστε «Έλληνες» και ως Έλληνες έχουμε περάσει ιδιαίτερες δυσκολίες. Ξαφνικά, στο τέλος της πρότασης, μέσα σ' αυτό το πεδίο «εμάς» των «Ελλήνων» ξεχωρίζεται το «εμάς» των Ελλήνων Ποντίων, που «εδώ» στην Ελλάδα δεν αντιμετωπίζονται ως «Έλληνες» αλλά ως «Ρωσοπόντιοι». Έτσι καταλήγει ο Γιώργος να εντάσσει ως χαρακτηριστικό της δικής του ελληνικότητας και τους «ρατσισμούς» που υφίσταται από άλλους Έλληνες. Δηλαδή, απ' τη μια, δηλώνει την περηφάνια του για την αυτοαντίληψή του ως Έλληνας και, από την άλλη, έμμεσα πλην σαφώς, συγκαταλέγει στους διάφορους εχθρούς των Ελλήνων τους Έλληνες που είναι «εδώ». Υπογραμμίζει έτσι τη συγκρουσιακή δυναμική, μέσα απ' την οποία οι Έλληνες Πόντιοι, που έρχονται να εγκατασταθούν στην Ελλάδα, επαναδιαπραγματεύονται την εθνική τους ταυτότητα στο επίπεδο της αυτοαντίληψης.

Χαρακτηριστικές είναι οι δηλώσεις της Κατερίνας, η οποία έχει έρθει στην Ελλάδα από τον Καύκασο μαζί με την οικογένειά της από το 1990. Η Κατερίνα είναι 40 ετών και ασκεί το επάγγελμα του μικροπωλητή:

«Εγώ δεν αισθάνομαι ξένη. Αισθάνομαι Ελληνίδα. Μπορεί να μη γεννήθηκα στην Ελλάδα, αλλά αισθάνομαι πιο ψηλά από αυτούς που μας λένε ξένους. Ας λένε για μας, έχουμε συνηθί-

σει. Αυτοί να μην είναι ξένοι, δηλαδή τα παιδιά μας και τώρα όλα τα βάσανα βγάλαμε στην πλάτη μας για τα παιδιά μας».

Όπως και ο Γιώργος, η Κατερίνα δείχνει καθαρά την αυτοαντίληψή της ως «Έλληνας». Ωστόσο, κι εκείνη κάνει μία διαφοροποίηση ανάμεσα στον εαυτό της ως Έλληνα και τους Έλληνες που αποκαλούν εκείνη και τους δικούς της «ξένους». Επιπλέον, όμως, βλέπουμε και μία στρατηγική επανοποθέτησης στο πεδίο διαπραγμάτευσης, όπου αυτό που ο Γιώργος υπονοούσε λέγεται ανοιχτά εδώ. Η Κατερίνα δηλώνει πως «αισθάνομαι πιο ψηλά απ' αυτούς [...]», τους Έλληνες, εννοείται απ' τα συμφραζόμενα, «που μας λένε ξένους». Κι έτσι βλέπουμε τη δυναμική του εθνικισμού να επανεγγράφεται στην αυτοαντίληψη της «επαναπατριζόμενη» μειονότητας. Ο υπερτονισμός της ελληνικότητας μπορεί να γίνει κατανοητός με βάση την ανάλυση για το ζήλο των κατώτερων κοινωνικών ομάδων, που αισθάνονται ανασφάλεια για την ταυτότητά τους, να τονίζουν ιδιαίτερα εκείνα τα χαρακτηριστικά τους που θα τους βοηθήσουν να βελτιώσουν τη θέση τους στο κοινωνικό σύνολο (Μαραντζίδης 2001: 98). Το σχόλιο της Κατερίνας για την ταυτότητα των παιδιών της καταδεικνύει παράλληλα την αντίληψη μιας ρευστότητας μέσα απ' την οποία, υποκείμενα της ίδιας κατηγορίας, όπως είναι εκείνη, θα μπορούν ενδεχομένως, με το πέρασμα του χρόνου και τη γεωγραφική τους «κατοίκηση» σ' αυτό τον τόπο, να μετατραπούν αισίως σε Έλληνες, από εκείνους τους Έλληνες δηλαδή που να μη λέγονται από άλλους Έλληνες «ξένοι».

Όσον αφορά την ελληνική εθνική ταυτότητα, όπως και εκείνη άλλων χωρών, παραμένει ισχυρή η συζήτηση για το κατά πόσο είναι μία κοινωνική κατασκευή (προϊόν συγκεκριμένων διαδικασιών κοινωνικοποίησης) ή βασίζεται σε μία αδιόρατη «ουσία» (γονιδιακή ή άλλη). Το σχόλιο της Κατερίνας δείχνει και μια αναγνώριση του ρόλου της κοινωνικοποίησης, την ίδια ώρα που, όπως δείχνει η αρχή της πρότασης, φαίνεται να πιστεύει πως η δική της βασική ελληνικότητα δεν μπορεί να κλονιστεί από παράγοντες όπως το πού μεγάλωσε. Ο Γιώργος –απόσπασμα της συνέντευξής του παραθέσαμε παραπάνω– εκφράζει μια άποψη πιο κάθετη. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Είμαι Έλληνας, το λέω με καμάρι, ο Έλληνας γεννιέται, άλλοι γίνονται, δηλαδή κάποιoi μπορούν να αλλάξουν εθνικότητα, αλλά αν ο Έλληνας γεννηθεί Έλληνας αποκλείεται να αλλάξει εθνικότητα».

Επικτητος ή όχι, δύσκολος έως συγκρουσιακός, ο αυτοπροσδιορισμός «Έλληνας» ή «Ελληνίδα» από τους ερωτηθέντες Πόντιους είναι πάντα θετικός. Όπως λέει ο Νίκος: «Τραντέλληνας στα ποντιακά σημαίνει τριάντα φορές Έλληνας. Είμαι πολύ περήφανος που είμαι Έλληνας και δεν δέχομαι να μου το αμφισβητήσει κανείς».

Από τις προαναφερθείσες απαντήσεις καταδεικνύεται η σθεναρή άρθρωση ενός λόγου μεγάλης υπερηφάνειας για την ελληνικότητα. Όμως, ενώ στο επίπεδο του αυτοπροσδιορισμού δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ Έλληνα και Πόντιου, στο επίπεδο του κοινωνικού προσδιορισμού, όπως ήδη είδαμε και παρουσιάζουμε λεπτομερέστερα στη συνέχεια, διαφαίνεται μια διάκριση η οποία επηρεάζει τον τρόπο δόμησης της κοινωνικής τους ταυτότητας στα πλαίσια του ελληνικού κράτους. Το άτομο διαμορφώνει την προσωπικότητά του σε ένα κοινωνικό περιβάλλον το οποίο ασκεί επίδραση στη διαμόρφωση της ταυτότητάς

του. Η κοινωνική ταυτότητα ορίζεται ως το σύνολο των κοινωνικών ταυτίσεων στις οποίες έχει προβεί το άτομο, η επίγνωση δηλαδή ότι το άτομο ανήκει σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, όπως η κοινωνική τάξη, η επαγγελματική ομάδα κ.ά. (Παπαστάμου 2001). Από την άλλη πλευρά, η έννοια της προσωπικής ταυτότητας αναφέρεται στα χαρακτηριστικά του ατόμου που το καθιστούν μοναδικό και διαφορετικό, όπως η ιδιοσυγκρασία, τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά κ.ά. (Φραγκουδάκη 1997: 73). Ο μετανάστης, ερχόμενος σε ένα καινούριο περιβάλλον, προσπαθεί εκ νέου να συστήσει την κοινωνική του ταυτότητα. «Σε κάθε διεργασία μετανάστευσης υπάρχει μια ανισορροπία και μια συμβολική βία που βιώνεται μέσα στον πόνο που προκαλεί ο αποχωρισμός από κάποιο αντικείμενο, όταν δεν διαφαίνεται η δυνατότητα αντικατάστασής του με κάτι άλλο» (Ναυρίδης - Χρηστάκης 1997: 101-2). Το πεδίο εξουσίας, στο οποίο κινούνται οι Έλληνες Πόντιοι κατά τη διαδικασία «ανάπτυξης» της ταυτότητάς τους, είναι ιδιαίτερα φορτισμένο και σημειολογικά. Παράλληλα, και ως απόρροια τούτου, και η πραγματική διαδικασία ένταξης στην αγορά εργασίας είναι εξαιρετικά προβληματική.

Επαγγελματική ένταξη

Όπως προαναφέρθηκε, η μετανάστευση των Ποντίων στην Ελλάδα επιβάλλει την επαδιαπραγμάτευση της ταυτότητάς τους. Η μετανάστευση συνοδεύτηκε με μια σειρά από δυσκολίες, όπως η μερική ή ολική άγνοια της ελληνικής γλώσσας, η μη αναγνώριση των πτυχίων και των διπλωμάτων τους, η ετεροαπασχόληση και υποαπασχόληση και οι εργασίες χαμηλού γοήτρου και χαμηλής αμοιβής. Στα αποτελέσματα του ερευνητικού προγράμματος «Πόντιοι μετανάστες από τη Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη» (Κασιμάτη 1992) καταγράφεται, εκτός των άλλων, και η κατάσταση απασχόλησης των Ελληνο-Ποντίων μεταναστών.

Χαρακτηριστική είναι η ετεροαπασχόληση που υφίστανται οι απασχολούμενοι του δείγματος της προαναφερθείσας έρευνας, καθώς οι οκτώ στους δέκα πτυχιούχους ανώτατου επιπέδου εκπαίδευσης, σχεδόν οι εννιά στους δέκα αποφοίτους ανώτερου επιπέδου, αλλά και ένας σημαντικός αριθμός αποφοίτων της μέσης τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης, ασκούν απόλυτα άσχετα επαγγέλματα σε σχέση με τις γνώσεις και τις ειδικότητές τους.

Στην ποιοτική έρευνα που παρουσιάζουμε εδώ (Κοταλακίδης 2002), υπάρχει αναντιστοιχία μεταξύ του επαγγέλματος που ασκούσαν οι Πόντιοι του δείγματος στην πρώην Σοβιετική Ένωση και σ' αυτά που ασκούν στην Ελλάδα. Ενδεικτικό είναι ότι εννέα από τα έντεκα άτομα του δείγματος ασκούν στην Ελλάδα επαγγέλματα τελείως διαφορετικά από αυτά που ασκούσαν στη χώρα προέλευσης. Ως προς το φύλο, παρατηρούμε ότι και οι τέσσερις γυναίκες του δείγματος ασκούν διαφορετικά επαγγέλματα από εκείνα που ασκούσαν στην πρώην Σοβιετική Ένωση. Πιο συγκεκριμένα, βλέπουμε ότι είναι σε υποβαθμισμένες από τις προηγούμενες θέσεις τους.

Τα σχόλια των ερωτηθέντων, στις ερωτήσεις σχετικά με την επαγγελματική τους ζωή στην Ελλάδα, υπογραμμίζουν κι αυτή τη διάσταση της ένταξής τους και τον τρόπο που πα-

ρεμβάινει στη διαδικασία επαναδιαπραγμάτευσης της εθνικής τους ταυτότητας. Ο Κώστας, 53 ετών σήμερα, στην πρώην Σοβιετική Ένωση ασκούσε το επάγγελμα του πολιτικού μηχανικού. Στην Ελλάδα είναι μικροπωλητής στις λαϊκές αγορές. Διατυπώνοντας την τωρινή του επαγγελματική πραγματικότητα, παράλληλα φαίνεται να παρατέμπει και σε ένα υποδηλωμένο θετικό στοιχείο του τόπου προέλευσης. Όπως λέει:

«δεν άσκησα το επάγγελμά μου στην Ελλάδα, εκεί που ήμασταν [στην πρώην Σοβιετική Ένωση] τα πράγματα ήταν διαφορετικά, ένας άνθρωπος που άξιζε τον εκτιμούσαν».

Ο Κώστας καταγράφει τη δυσκολία που αντιμετωπίζει στην επαγγελματική του ένταξη στην Ελλάδα με τρόπο ο οποίος δείχνει την προσωπική του εκτίμηση της τωρινής του κατάστασης σαν να φέρει μια διπλή απώλεια. Αφ' ενός, του στερείται το επάγγελμά «του» και, αφ' ετέρου, βιώνει μια έλλειψη εκτίμησης από τον κοινωνικό του περίγυρο. Περιγράφοντας την επαγγελματική του κατάσταση στην Ελλάδα, βλέπουμε επιπλέον να επικαλείται και μια εξιδανικευμένη εικόνα της χώρας προέλευσης, την πρώην Σοβιετική Ένωση.

Όμως, το θέμα της επαγγελματικής ένταξης δεν επηρεάζει μόνο τη διαδικασία επαναδιαπραγμάτευσης της εθνικής ταυτότητας και της αυτοαντίληψης των μεταναστών. Η Κατερίνα, η ίδια που προηγουμένως είδαμε να μιλάει για την ελληνικότητά της, σ' αυτό το θέμα εκφράζει την ανησυχία της για το μέλλον:

«δεν έχουμε σταθερή δουλειά, έχουμε ακόμα ανασφάλεια. Η δημοτική αρχή δεν δίνει άδειες για να πουλάμε την πραγμάτεια μας, κάθε χρόνο έχουμε πρόβλημα γιατί δεν δίνουν άδεια, θα μας διώξουν τώρα από τη λαϊκή. Πού θα πάμε, τι θα κάνουμε, έχουμε τρία παιδιά και όλοι ζούμε από αυτή τη δουλειά [...] Τώρα έχουμε πρόστιμο 50.000 δρχ.».

Η σκληρή οικονομική πραγματικότητα των μεταναστών γίνεται ανάγλυφη στα λόγια της Κατερίνας. Επιπλέον, η εστίαση της Κατερίνας στο ρόλο της δημοτικής αρχής σ' αυτή την κατάσταση δεν είναι τυχαία. Κατά την άποψη των περισσότερων, μεγάλη ευθύνη για τις δυσκολίες επαγγελματικής ένταξης των Ποντίων στην Ελλάδα έχει το κράτος. Ο Σταμάτης, ο οποίος είναι 32 ετών και έχει έρθει στην Ελλάδα μαζί με τη γυναίκα και τους δύο του γιους, αναφέρει χαρακτηριστικά: «το κράτος δεν ήταν έτοιμο να δεχτεί τον ελληνισμό του Πόντου, δεν έγινε όπως σε άλλες χώρες που υποδέχτηκαν παλιννοστούντες, καμιά κρατική βοήθεια, μήπως είμαστε πολλοί, μήπως δεν είχε δυνατότητα το κράτος να αντεπεξέλθει; δεν ξέρω». Έμμεσα, ο Σταμάτης δηλώνει πως η απουσία του κράτους σ' αυτό το θέμα ίσως να μην είναι τυχαία.

Στο ίδιο θέμα, του ρόλου του κράτους, τοποθετείται και ο Δημήτρης, ο οποίος ήρθε στην Ελλάδα το 1992 από το Ουζμπεκιστάν μαζί με την οικογένειά του. Στην απάντησή του διαφαίνεται και μία διεισδυτική κριτική της κοινωνικής βάσης της εγκληματικότητας, μιας και συνδέει την έλλειψη δυνατοτήτων νόμιμης εργασίας για τα μέλη της μειονότητας με τα κρούσματα εγκληματικότητας του συγκεκριμένου πληθυσμού. Παράλληλα, κι εδώ διακρίνονται ίχνη ενός αμυντικού εθνικισμού. Κλείνοντας αυτή την ενότητα, και πριν περάσουμε στο θέμα του ρατσισμού, παραθέτουμε τη θέση του Δημήτρη:

«στη Γερμανία που πήγαν κάποιοι γνωστοί μου, τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Τι πάει να πει κουλτούρα, όταν παίρνεις αρκετό κόσμο μέσα στο κράτος και τον αφήνεις να επιβιώσει με τόσα προβλήματα γλώσσας, να μην έχει γνωστούς. Και μετά οι ντόπιοι λένε να οι Πόντιοι ήρθαν και γίνανε ναρχομανείς, μαφιόζοι. Ποιος μας έκανε έτσι; Ενδιαφέρθηκε για μένα το κράτος, με ρώτησε μέσα σε αυτά τα χρόνια αν είχα κάποιο πρόβλημα; Όταν μιλάμε για κουλτούρα, η κουλτούρα είναι όταν εσύ μπορείς να δεχτείς αυτόν τον κόσμο, ξέρεις ότι μπορείς να αποκαταστήσεις τους ανθρώπους, είναι το κράτος που σε αναγκάζει να γίνεις κλέφτης, όταν έχει παιδιά άνθρωπος και δεν έχει δουλειά πρέπει να κάνει κάτι παράνομο για να επιζήσει. Δηλαδή αυτόν τον άνθρωπο πρέπει να τον προσέχουμε, όταν του δίνουνε στην αρχή κάποια βοήθεια θα μπορεί να επιζήσει, να βελτιώνεται μέσα στην καινούργια κοινωνία, τότε αυτός προχωράει στη συνέχεια σαν άνθρωπος».

Εδώ ο Δημήτρης επικαλείται στρατηγικά μία προνομιακή έννοια της «κουλτούρας». Με αυτή την κίνηση βλέπουμε ταυτόχρονα την αναγνώριση ενός ευρύτερου λόγου που αφορά τους Έλληνες ως ανθρώπους «με» κουλτούρα, σε αντίθεση με άλλους που θεωρητικά «δεν έχουν», αλλά παράλληλα και την άρθρωση μίας *αντίστασης* προς αυτόν το λόγο. Το να έχει κανείς κουλτούρα, κατά τον Δημήτρη, σημαίνει και κάτι διαφορετικό. Σημαίνει πως φέρεται σωστά και σε «άλλους», διαφορετικούς από την πλειοψηφία ανθρώπους ή, όπως υπαινίσσεται η τελευταία του φράση, να υπάρχει μία αντιμετώπισή τους όχι «σαν ζώα», όπως λέει η ανθρωποκεντρική έκφραση στην οποία παρατέμπει η δική του φράση, αλλά «σαν άνθρωποι». Έτσι, ο Δημήτρης καθιστά υπεύθυνο το κράτος για τις σοβαρές δυσκολίες ένταξης που αντιμετωπίζουν οι Έλληνες Πόντιοι και, μάλιστα, εντείνει την ευθύνη του κράτους ουσιαστικά ορίζοντας τις ελλείψεις του κράτους σ' αυτό το πεδίο ως ένα είδος εγκλήματος, το οποίο μάλιστα απορρέει από την έλλειψη του ίδιου του στοιχείου –της κουλτούρας– που, προφανώς, εκείνος θεωρεί πως το ελληνικό κράτος και οι πομποί του προτάσσουν επίμονα ως *δικιά τους* ιδιαιτερότητα και όχι ως χαρακτηριστικό όλων των ανθρώπων.

Κοινωνικός ρατσισμός

Όπως προκύπτει από τις απαντήσεις των ερωτηθέντων Ελλήνων Ποντίων, εκτός από τις σοβαρές πρακτικές δυσκολίες στην επαγγελματική ένταξή τους στην Ελλάδα, η αντιμετώπιση των Ποντίων μεταναστών από την ελληνική κοινωνία στην καθημερινή πραγματικότητα αναδεικνύει έντονες τάσεις κοινωνικού αποκλεισμού. Για παράδειγμα, ο χαρακτηρισμός «Ρωσοπόντιος» τους στιγματίζει από την πρώτη στιγμή, διαφοροποιώντας, με έμμεσα αρνητικό τρόπο, μιας κι έτσι αποσιωπάται η ελληνικότητά τους, τους Έλληνες Ποντίους από τον υπόλοιπο ελληνικό γηγενή πληθυσμό.

Όπως προαναφέραμε, η πολιτισμική ομοιογένεια είναι ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ελληνικής κοινωνίας. Σχετικά αναφέρεται πως «είναι γνωστό ότι ιδιαίτερα μετά τη μικρασιατική καταστροφή, την ανταλλαγή των πληθυσμών και τη συρρίκνωση του ελληνισμού της διασποράς, καλλιεργήθηκε στην Ελλάδα η αντίληψη της πολιτισμικής ομοιογένειας τόσο έντονα, ώστε και σήμερα ακόμα να μην υπάρχουν περιθώρια για πολιτι-

σμικές αποκλίσεις. Έτσι, ο δίγλωσσος ή τρίγλωσσος Πόντιος, Βορειοηπειρώτης και ο Ελληνοαμερικανός προσκρούν στην υπάρχουσα πολιτισμική δυσκαμψία και αποτελούν παραφωνία, ενώ θα έπρεπε να θεωρούνται φυσιολογικοί εκφραστές της πολιτισμικής πολυμορφίας που χαρακτηρίζει το σύγχρονο ελληνισμό, ο οποίος, όπως είναι γνωστό, δεν περιορίζεται στα ελληνικά σύνορα» (Δαμανάκης 1997: 78). Η πρωτοφανής για τα ελληνικά δεδομένα εισροή μεταναστών και η είσοδός τους στην ελληνική αγορά εργασίας ενισχύει αυτή την «πολιτισμική δυσκαμψία». Αυτό έχει ως αποτέλεσμα και τη δημιουργία μίας συγγενούς «δυσκαμψίας» κι απ' τη μεριά των μειονοτήτων. Παρατηρείται, δηλαδή, όπως έχουμε ήδη δει σε κάποιες από τις απαντήσεις των ερωτηθέντων του δείγματος, «η ανάπτυξη ενός εσωστρεφούς και αμυντικού εθνικιστικού λόγου και μια συναφής προς αυτόν τάση εξιδανίκευσης και μυθολόγησης του μακρινού ή απώτερου ιστορικού παρελθόντος» (Δώδος κ.ά. 1996: 325).

Στα παραθέματα από τις συνεντεύξεις που ακολουθούν, διακρίνουμε τεκμήρια και των δύο αυτών εθνικισμών και του συγκρουσιακού στοιχείου που ενέχεται στη διαδικασία ένταξης των Ελλήνων Ποντίων κι απ' τις δύο μεριές. Είναι ενδιαφέρον το ότι σ' αυτό το θέμα τοποθετήθηκαν με άνεση και γλαφυρότητα οι γυναίκες του δείγματος, ενώ οι άντρες ήταν ολιγόλογοι ή και απέφυγαν να απαντήσουν σχετικά. Αυτό το εύρημα συμπίπτει με τις διαπιστώσεις της διεθνούς βιβλιογραφίας σχετικά με τους ρόλους που παίζουν οι γυναίκες μειονοτικών ομάδων ως προστάτες της κοινότητας έναντι ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου που περιβάλλει τη συγκεκριμένη ομάδα με εχθρικότητα¹⁵.

Η Μαρία ήρθε στην Ελλάδα το 1997 από το Καζακστάν. Είναι 40 ετών, παντρεμένη με δύο παιδιά και εργάζεται ως βοηθητικό νοσηλευτικό προσωπικό. Χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Οι ντόπιοι δεν καταδέχονται τις δουλειές που κάνουμε εμείς. Χρειαζόμασταν προσωπικό στην κλινική που εργαζόμαι ως νοσοκόμα και ήρθε μια Ελληνίδα για να εργαστεί και ζήτησε να πληρωθεί παραπάνω επειδή ήταν Ελληνίδα και έλεγε ότι ήρθαν οι ξένοι και πήραν όλες τις δουλειές. Αυτό το ακούμε δυο και τρεις φορές την ημέρα, δεν με παραξενεύει πια, στην αρχή με πείραζε πάρα πολύ. Στο λεωφορείο πάλι, ένας επιβάτης με κατάλαβε από την προφορά και άρχισε να με βρίζει λέγοντάς μου ότι θα πρέπει να επιστρέψω από εκεί που ήρθα και ότι λόγω εμάς δεν βρίσκει ο γιος του εργασία, και ας έχει τελειώσει το πανεπιστήμιο. Δεν είμαστε συνηθισμένοι σαν λαός να μας ταπεινώνουν».

Η Μαρία διηγείται δύο περιστατικά όπου αισθάνθηκε πως τη μειώνουν μόνο και μόνο εξαιτίας της εθνοτικής της διαφορικότητας. Ως ερμηνεία του δικού της πόνου σ' αυτή τη μεταχείριση, λέει, όπως είδαμε, πως «ως λαός» (ξανά η στρατηγική επίκληση των Ελλήνων Ποντίων ως λαός αυτόνομος απ' αυτόν των Ελλήνων γενικότερα) δεν είναι συνηθισμένοι στην ταπείνωση. Έτσι, αυτόματα συνίσταται σε μία ανωτερότητα η μειονότητα. Την ίδια στιγμή, και η ίδια μεταμορφώνει τη δική της οδυνηρή εμπειρία, από πιθανή προσωπική της αδυναμία ή υπερευαίσθησία, σε ένα φαινόμενο που είναι προϊόν μιας θετικής ιδιαιτερότητας της συγκεκριμένης ομάδας, ενισχύοντας και έτσι τη «δική της» ομάδα. Αξιοπρόσεκτο είναι και το πώς ο συγκεκριμένος ελιγμός λόγου προτάσσει και μία έμμεση αντίσταση προς το μικροαστικό λόγο φύλου που θέτει τις γυναίκες ως ιδιαίτερα ευαίσθητα κι ευάλωτα υποκείμενα.

Προσπαθώντας να δώσει μία εξήγηση στην εχθρικότητα που κι εκείνη αντιμετωπίζει από το περιβάλλον, η Στέλλα καταθέτει τη δική της άποψη:

«η μη γνώση της ιστορίας του ποντιακού ελληνισμού έχει σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία προκαταλήψεων και στερεοτύπων. Εδώ μας συνέκριναν με τους Αλβανούς! Οποιος δεν ξέρει την ιστορία μπορεί να μας δεχτεί άσχημα. Πήγε η μητέρα μου στην εφορία και της είπαν να πού πάνε τα λεφτά μας στους ξένους. Οι άλλοι λένε πράγματι ότι είμαστε ξένοι – εγώ όμως δεν αισθάνομαι ξένη στην Ελλάδα. Από την άλλη, έχουν δίκιο, ξένοι είμαστε γιατί δεν γεννηθήκαμε εδώ, αλλά και πάλι θα πρέπει να ξέρουν την ιστορία για να συγκρίνουν».

Εύστοχα η Στέλλα προσδιορίζει ως ρίζα του ρατσισμού που δέχεται την ύπαρξη αρνητικών στερεοτύπων για μειονοτικές ομάδες. Όμως, την ίδια στιγμή φαίνεται κι εκείνη να συνυπογράφει τέτοια στερεότυπα προς μία άλλη ομάδα, τους Αλβανούς. Απ' το δικό της λόγο, βλέπουμε ότι η αίσθηση πως εκείνη δεν είναι ξένη ίσως να είναι αυτό που της επιτρέπει τη χρήση τέτοιων στερεοτύπων, την ίδια ώρα που την καταγγέλλει όταν έχουν στόχο τους Έλληνες Ποντίους. Διακρίνοντας και η ίδια τα ίχνη μίας αντίφασης σ' αυτή τη διαπραγμάτευση διαφορετικότητας, παραδέχεται πως βέβαια δεν έχει γεννηθεί ούτε εκείνη στην Ελλάδα και ίσως γι' αυτό προκύπτουν τα αρνητικά στερεότυπα. Αντί, όμως, αυτό να την οδηγεί σε συμπέρασμα πως ούτε προς τους Αλβανούς, για παράδειγμα, είναι θεμιτό να προσάπτονται στερεοτυπικά χαρακτηριστικά, καταλήγει, αντίθετα, πως δικαίως οι Έλληνες Πόντιοι θα έπρεπε να έχουν διαφορετική (καλύτερη) μεταχείριση, μιας και η ιστορία τους είναι κι εκείνη διαφορετική και έμμεσα «καλύτερη» από εκείνη των Αλβανών.

Η Άννα εκφράζει την απογοήτευσή της που μια μερίδα από το γηγενή πληθυσμό συμπεριφέρεται στους Ποντίους με τρόπο που έρχεται σε αντίφαση με αυτό που εκείνη βλέπει ως τη δική τους ιδιαίτερη ιδιοσυγκρασία. «Ο λαός μας είναι από αυτούς που δεν μπορούν να ζουν σε ένα συγκεκριμένο μέρος αν κάτι τους ενοχλεί, επειδή είναι άνθρωποι με ανοιχτή καρδιά. Πολύ απογοητεύονται όταν οι ντόπιοι τους λένε γιατί ήρθατε εδώ, ποιος σας κάλεσε, γιατί ήρθατε εδώ και μας πήρατε τις δουλειές». Και πάλι εδώ διακρίνεται ένας αμυντικός εθνικισμός, που αναπαριστά τους Έλληνες Ποντίους έμμεσα ως ανώτερους, χάρη στην ένταση με την οποία κατέχουν ένα χαρακτηριστικό που σηματοδοτείται θετικά και, μάλιστα, προτάσσεται ως ιδίον της ευρύτερης κατηγορίας «Έλληνες».

Μία παρόμοια δυσφορία εκφράζεται κι απ' τη Μαρία. Τονίζοντας το ναρκοπέδιο που αποτελεί η διαπραγμάτευση του ποιος είναι «ξένος», η οποία βρίσκεται στην καρδιά της δυναμικής του ρατσισμού που διαπραγματεύονται όλες οι μειονότητες στην Ελλάδα, η ίδια αναφέρει: «μας πειράζει όταν μας αποκαλούν ξένους, τους πήραμε τη δουλειά λένε. Σαν τι δουλειά τους πήραμε, ήρθαμε, να ζήσουμε μόνιμα, να χτίσουμε σπίτια». Η Μαρία προτάσσει τη δημιουργία οίκου ως σοβαρό στοιχείο απόδειξης της «αθωότητας» των Ελλήνων Ποντίων και, θα λέγαμε, της ελληνικής νοικοκυροσύνης τους.

Τέλος, στο παρακάτω παράθεμα, η Μαρία καταδεικνύει τη ρευστότητα του προσδιορισμού εθνικής/εθνοτικής ταυτότητας σύμφωνα με το γεωπολιτικό τόπο κατοικίας. Η απάντησή της φανερώνει τη δυναμική περιφρούρησης και αστυνόμευσης ενός «εμείς» από τον σε διαφορετικούς βαθμούς διαφορετικό «άλλο» που έχουν βιώσει διπλά οι Έλληνες Πόντιοι.

«Οι ντόπιοι μάς λένε γιατί δεν πάτε στην πατρίδα σας; Στη Ρωσία ήμασταν Έλληνες και εδώ είμαστε ξένοι, δεν ήξερα καν ότι είμαι Πόντια και εδώ έγινα Ρωσοπόντια. Εκεί ήμουν Ελληνίδα, και τα χαρτιά έγραφαν Ελληνίδα, από την αρχή με πείραζε η λέξη Ρωσοπόντια».

Οι Πόντιοι μετανάστες, ερχόμενοι στην Ελλάδα, δεν έχουν να αντιμετωπίσουν μόνο ένα περιβάλλον διαφορετικό από εκείνο της χώρας προέλευσης, αλλά και τη γενικότερη δυσπιστία, ακόμα και για την ελληνικότητά τους, από την ελληνική κοινωνία, που πολλές φορές φθάνει στα όρια της ξενοφοβίας και του ρατσισμού. Δεν είναι μόνο τα ήθη, τα έθιμα, οι θεσμοί, ο διαφορετικός πολιτισμός, αλλά η συνολική εμπειρία της μετανάστευσης που τους επηρεάζει. Η διαδικασία προσαρμογής στις νέες πολιτισμικές δομές της χώρας υποδοχής αποτελεί, θα λέγαμε, μια διαδικασία επανακοινωνικοποίησης, όπου θα χρειαστούν αλλαγές στις στάσεις, στις συμπεριφορές, στην πολιτισμική ταυτότητα των μεταναστών (Σακκά 1999). Όπως βλέπουμε απ' το υλικό που παρουσιάστηκε σ' αυτή την ενότητα, η συγκεκριμένη διαδικασία που βιώνεται από τους Έλληνες Ποντίους εμπεριέχει και σημαντικά στοιχεία συμβολικής βίας.

Συμπεράσματα

Αναμφισβήτητα, η τελευταία δεκαετία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια ιστορική περίοδος μεγάλων δομικών αλλαγών σε παγκόσμιο επίπεδο. Ένα από τα αποτελέσματα των αλλαγών και των ανακατατάξεων που παρατηρούνται σήμερα είναι η διόγκωση των μεταναστευτικών ρευμάτων. Η μετανάστευση έχει οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες για τις χώρες αποστολής, αλλά και για τις χώρες υποδοχής, «[...] καθώς ιδεολογικώς “ανενεργά” ζητήματα, όπως αυτό της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας του γηγενούς πληθυσμού, επαναπροσδιορίζονται τώρα σε σχέση με την ταυτότητα των μεταναστών σε ένα κλίμα, όμως, ανασφάλειας και απειλής στο οποίο συντελεί η οικονομική ύφεση και κυρίως η κρίση της απασχόλησης» (Πετρινιώτη 1995).

Η Ελλάδα, όπως και άλλες χώρες της Ευρώπης, δεν έχει μείνει έξω από αυτές τις πληθυσμιακές μετακινήσεις. Μετά το 1980 και ιδιαίτερος μετά τη δεκαετία του '90, άρχισαν να εισρέουν μαζικά στην Ελλάδα μετανάστες και πρόσφυγες, με αποτέλεσμα η χώρα μας να μετατρέπεται σταδιακά από παραδοσιακή χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών.

Σίγουρα, οι μετανάστες ελληνικής καταγωγής, και ειδικά εκείνοι που προέρχονται από χώρες-μέλη της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, είναι ένα μικρό σχετικά ποσοστό του συνόλου των μεταναστών της τελευταίας δεκαετίας. Ωστόσο, οι ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης ομάδας είναι τέτοιες, ώστε η μελέτη της ένταξής τους να είναι χρήσιμη για τη σε μεγαλύτερο βάθος κατανόηση των δυναμικών που χαρακτηρίζουν την ένταξη κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων γενικότερα. Ο τρόπος ένταξης και συσχέτισης των Ποντίων μεταναστών με την ελληνική κοινωνία, σε επίπεδο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό και ιδεολογικό, επηρεάζει τον τρόπο που διαμορφώνουν την κοινωνική τους ταυτότητα στην Ελλάδα. Οι Πόντιοι μετανάστες έρχονται σε ένα περιβάλλον πολύ διαφορετικό από εκείνο της χώρας

προέλευσης. Η ιδιαιτερότητά τους σε σχέση με άλλες μεταναστευτικές ομάδες (εθελούσια επιστροφή σε ομοεθνές κράτος, η απόσταση μεταξύ των προσδοκιών που έτρεφαν πριν την επιστροφή στην πατρίδα και της βίωσης της πραγματικότητας, αλλά και η διαδικασία προσαρμογής στις νέες πολιτισμικές δομές της χώρας υποδοχής) οδηγεί τους Ποντίους μετανάστες σε μια διαδικασία επανακοινωνικοποίησης και σε έναν επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής τους ταυτότητας. Όμως, η διαδικασία διαπραγμάτευσης και επαναδιαπραγμάτευσης της εθνικής τους ταυτότητας ως Έλληνες δεν είναι ομαλή και απροβλημάτιστη, παρά τις μεγάλες ομοιότητες που φέρονται να έχουν με το γηγενή πληθυσμό. Αντίθετα, όπως καταδεικνύουν τα αποσπάσματα των συνεντεύξεων εις βάθος που παρατέθηκαν παραπάνω, η διαδικασία ένταξης τους εμπεριέχει συχνά και εκφάνσεις όχι μόνο οικονομικής αλλά και συμβολικής βίας. Επιπλέον, η πολιτεία φαίνεται να αδυνατεί να αναλάβει έναν πιο ενεργό ρόλο στη διευκόλυνση κάποιων πτυχών της ένταξης.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την ενότητα (α) της αυτοαντίληψης, διαπιστώθηκε η φορτισμένη διαδικασία διαπραγμάτευσης ανάμεσα στην υπερθετικά θετική έννοια της ελληνικότητας, που φαίνεται να φέρουν οι Έλληνες Πόντιοι όταν έρχονται στην Ελλάδα, και της αρνητικής της έννοιας, που δημιουργείται από την αρνητική τους εμπειρία καθώς προσπαθούν να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία. Όσον αφορά την ενότητα (β) της επαγγελματικής ένταξης, παρατηρείται πως η συστηματικά αρνητική εμπειρία συγκεκριμένα στον επαγγελματικό χώρο της Ελλάδας περιπλέκει περισσότερο τη διαμόρφωση της νέας εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων Ποντίων μεταναστών. Τέλος, στην ενότητα (γ) του κοινωνικού ρατσισμού, χαρτογραφείται μία συγκρουσιακή σχέση ανάμεσα σε δύο είδη εθνικισμών που αναπτύσσονται, ο ένας απ' τη μεριά των Ελλήνων Ποντίων, οι οποίοι πικραίνονται από την προς αυτούς συμπεριφορά των μη Ποντίων Ελλήνων, και ο άλλος απ' τη μεριά των Ελλήνων με τους οποίους έχουν συναναστροφές.

Κλείνοντας αυτό το άρθρο, παραθέτουμε ένα σχόλιο από τη συνεντευξιαζόμενη Μαρία. Αναφερόμενη στα πρακτικά προβλήματα που αντιμετωπίζει για την έκδοση ελληνικής ταυτότητας, καταδεικνύει μεταφορικά και το βίαιο αδιέξοδο στο οποίο φαίνεται να οδηγεί η διαδικασία ένταξης κάποιων μειονοτήτων στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

«Από τότε που ήρθα στην Ελλάδα έχω κάνει πέντε φορές ανανέωση της άδεια παραμονής και τώρα δεν την ανανεώνουν. Την τελευταία φορά που πήγα μου ζήτησαν το πιστοποιητικό γάμου του προπάππου μου, η άδεια παραμονής έχει λήξει, μου λένε να κάνω αίτηση και να πάω στη νομαρχία για να πάρω βεβαίωση και πάλι θα πρέπει να πάρω άδεια από τη δουλειά. Είμαι τόσο ταλαιπωρημένη από τη γραφειοκρατία που θα πάω να τους πω ότι δεν θέλω την ταυτότητά σας – δεν τη χρειάζομαι, αν θα μπορούσα θα γύριζα πίσω».

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αβδελά Ε., «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο – “εμείς” και οι “άλλοι”», στο Φραγκουδάκη Α., Δραγώνα Θ., *Τι είναι η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Αγγελόπουλος Γ., «Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες - Οι όροι και η εξέλιξη του περιεχομένου τους», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 63, περίοδος Β, χρόνος 19ος, Απρίλιος-Ιούνιος 1997, σσ.18-19.

Βαλεροστάιν Ι., «Η οικοδόμηση των λαών: ρατσισμός, εθνικισμός, εθνισμός», στο Μπαλιμπάρ Ε. και Βαλεροστάιν Ι., *Φιλή, Έθνος, Τάξη*, εκδ. Πολίτης, Αθήνα 1991.

Βεργέτη Μ., *Παλιννόστηση και κοινωνικός αποκλεισμός*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1999.

Βουρνάς Τ., *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, τόμος Α': Η ιστορία της νεότερης Ελλάδας, από την Επανάσταση του 1821 έως το κίνημα στο Γουδί (1909)*, Πατάκης, Αθήνα 2000.

Δαμανάκης Μ. (επιμ.), *Η εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα 1997.

Κασιμάτη Κ., σε συνεργασία με τους Μάο Βασίλη, Αγτζίδη Βλάση, Βεργέτη Μαρία, Ραγκούση Αντώνη, Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: κοινωνική και οικονομική τους ένταξη, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα 1992.

Κυριαζή Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα: κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικές Επισημονικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

Κωνσταντοπούλου Χ., «Εισαγωγή αναφορά στην έννοια και στις όψεις των σύγχρονων αποκλεισμών», στο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιμπραντή, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου (επιμ.), «Εμείς» και οι «άλλοι» - αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2000.

Λαφαζάνη Δ. (σε συνεργασία με τη συντακτική επιτροπή), «Αφιέρωμα Εμείς και οι "άλλοι" - Η διαχείριση της εθνο-πολιτισμικής διαφορετικότητας», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 63, Απρίλιος-Ιούνιος 1997, σσ. 11-4.

Λέκκας, Παντελής, *Το Παιχνίδι με το Χρόνο: εθνικισμός και νεοεθνικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002.

Μαλάκος Τ., «Εθνικισμός, εκσυγχρονισμός και η ιδιόμορφη επανένωση της Ελλάδας», *Οιτοπία*, τεύχος 30, Μάιος-Ιούνιος 1998, σσ. 119-29.

Μανιτάκης Α., *Οι σχέσεις της εκκλησίας με το κράτος-έθνος: στη σκιά των ταυτοτήτων*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2000.

Μαραντζίδης Ν., Γιασαρίν Μιλλέτ, Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους Τουρκοκύπριους Ελληνορθόδοξους του Δ. Πόντου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001.

Μηλιός Γ., «Η διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους και κράτους ως διαδικασία οικονομικής και πληθυσμιακής ομοιογενοποίησης», στο Τσιτσέλης Κ. και Χριστόπουλος Δ., *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα: μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1997.

Μπαλιμπάρ, Ε., «Η μορφή έθνους: ιστορία και ιδεολογία», στο Μπαλιμπάρ Ε. και Βαλεροστάιν Ι., *Φιλή, Έθνος, Τάξη*, εκδ. Πολίτης, Αθήνα 1991.

Ναυρίδης Κ., *Κλινική κοινωνική ψυχολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1994.

Ναυρίδης Κ., Χρηστάκης Ν., *Ταυτότητες - Ψυχοκοινωνική προσέγγιση*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997.

Παπαρίζος Α., «Διαφωτισμός, θρησκεία και παράδοση στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία», στο Μ. Δεμεριτζής (επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1995.

Παπαστάμου Σ., *Εγχειρίδιο κοινωνικής ψυχολογίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1989.

Παπαστάμου Σ., Μιούνν Γκ., *Μειονότητες και εξοισία - Μια κοινωνιοψυχολογική και πειραματική προσέγγιση της κοινωνικής επιρροής και συμπεριφοράς των μειονοτήτων*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.

Πετρινωτή Ξ., «Η ετερογένεια των μεταναστών και η εθνική ετερότητα. Μια αναλογική εικόνα», *Σύγχρονα Θέματα*, περίοδος Β', χρόνος 18ος, τεύχος 54, Ιανουάριος-Μάρτιος 1995, σσ. 44-7.

Πέτρου Ι., «Ποια σύγχρονη Ελλάδα;», στο «Αριστερή Θεολογία: η άλλη φωνή της Ορθοδοξίας», αφιέρωμα *Ελευθεροτυπίας*, 15 Ιουλίου 2000.

Πρινέντν Ζ., «Ο ξένος, αυτός ο όμοιος που απαρνιόμαστε», *Σύγχρονα Θέματα*, περίοδος Β', χρόνος 18ος, τεύχος 54, Ιανουάριος-Μάρτιος 1995, σσ. 36-43.

Σακά Δ., «Παλιννόστηση - μεταβαλλόμενοι ρόλοι ανδρών και γυναικών», διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1999.

Τερζίδης Κ., «Όψεις του προβλήματος κοινωνικής και οικονομικής ολοκλήρωσης των παλιννοστούντων Ελληνοπόντιων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τευχ. 88, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1995, σσ. 103-4.

Τριανταφύλλου Α., «Οι "άλλοι" ανάμεσά μας - ελληνική εθνική ταυτότητα και στάσεις προς τους μετανάστες», στο συλλογικό τόμο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Εξάντας, Αθήνα 1998.

Τσακίρης Κ., «Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση», στο συλλογικό τόμο *Διαστάσεις του*

κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, τόμος α', Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1996.

Τσιάκαλος Γ., «Κοινωνικός αποκλεισμός: ορισμοί, πλαίσιο και σημασία», στο Κασιμάτη Κ., *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*, Gutenberg, Αθήνα 1998.

Τσουκαλάς Κ., «Μπροστά στο ρατσισμό του σήμερα», στο Κίνηση Πολιτών κατά του Ρατσισμού, *Εξι κείμενα για το ρατσισμό*, εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 1998.

Φραγκουδάκη Α., Δραγώνα Θ., *Τι είναι η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Ξενογλώσση

Anderson, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London 1983.

Hall, S., "The question of culture identity", στο S. Hall, D. Held και T. McGrew (επιμ.), *Modernity and its Futures*, The Open University Polity Press, Cambridge 1992.

Said, E., *Culture and imperialism*, Uakays of Chatman PLC, Chatman, Kent 1993.

Yuval-Davis, N., *Gender and Nation*, Sage Publications, London 1997.

Σημειώσεις

1. Ιωσηφίδης Θ., «Εργασία, μεταναστευτική εργασία και το τέλος της εργασίας», εισήγηση στο συνέδριο με θέμα «Μετανάστευση στην Ελλάδα: Κοινωνικός αποκλεισμός, Ξενοφοβία και Πολιτικές Ενσωμάτωσης/Ενταξης στην Αγορά Εργασίας και Κοινωνία», Αθήνα, Σεπτέμβριος 2000, σ. 2.

2. Η παγκοσμιοποίηση, η αντίληψη και οργάνωση του κόσμου ως ενιαίου, ασκεί καθοριστική επίδραση στη διαμόρφωση της σύγχρονης πραγματικότητας. Για τους υποστηρικτές της παγκοσμιοποίησης, αυτή η εξέλιξη υπόσχεται να δώσει λύσεις στα προβλήματα της ανθρωπότητας. Για τους περισσότερους αμφισβητίες, η παγκοσμιοποίηση είναι ένα ναρκοπέδιο ανθρωπίνων καταναγκασμών. Οι επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης μπορούν να εντοπιστούν όχι μόνο στο χώρο της οικονομίας και της πολιτικής, αλλά και στο χώρο των κοινωνικών σχέσεων. (Για την παγκοσμιοποίηση ενδεικτικά αναφέρουμε τα βιβλία: Αλπάνης Ε. Β., *Παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1998· *Παγκοσμιοποίηση και κοινωνίες της διακινδύνευσης - Globalization and Risk Societies*, Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα, 22-24 Οκτωβρίου 1998).

3. Ο όρος «εθνотική ομάδα» εμφανίζεται στα μέσα της δεκαετίας του '50 στην αμερικανική Κοινωνιολογία. Από τα τέλη της δεκαετίας του '60 χρησιμοποιείται ευρέως στις κοινωνικές επιστήμες. Ο όρος εθνотική ομάδα καλείται να καλύψει τις ανάγκες για τη δημιουργία νέας ορολογίας μετά τις κοινωνικές αλλαγές του μετα-πολεμικού κόσμου (μεταναστευτική έκρηξη - κατάργηση της αποικιοκρατίας). Βλ. Αγγελόπουλος Γ., «Εθνотικές ομάδες και ταυτότητες - Οι όροι και η εξέλιξη του περιεχομένου τους», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 63, Απρίλιος-Ιούνιος 1997, σσ. 18-19.

4. Βλ. Φραγκουδάκη Α., Δραγώνα Θ., «*Τι είναι η πατρίδα μας;: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας που παρατίθενται σε αυτό το βιβλίο, η φαντασίωση της ενιαίας και ομοιογενούς ταυτότητας προβάλλεται τόσο στα σχολικά βιβλία όσο και στο λόγο των εκπαιδευτικών. Στα σχολικά βιβλία δεν γίνεται αναφορά στις εσωτερικές διαφοροποιήσεις - θρησκευτικές, εθνотικές και κοινωνικές. Το ερευνητικό υλικό της προαναφερθείσας έρευνας στηρίζεται στην ανάλυση περιεχομένου σχολικών βιβλίων της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης και στην ανάλυση ερευνητικών δεδομένων που αφορούν τις αντιλήψεις εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

5. Λαφαζάνη Δ., σε συνεργασία με τη Συντακτική Επιτροπή, Αφιέρωμα «"Εμείς" και οι "άλλοι" - Η διαχείριση της εθνο-πολιτισμικής διαφορετικότητας», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 63, Απρίλιος-Ιούνιος 1997, σ. 11.

6. Βλ. Αγγελόπουλος Γ., ό.π.

7. Σε αυτό το σημείο είναι σκόπιμο να κάνουμε μία διάκριση. Ο όρος εθνотισμός έχει άμεση σχέση με την έννοια του έθνους. Ανάλογα, όμως, με τη στρατηγική που ακολουθεί η εκάστοτε ομάδα, ο όρος αυτός παίρνει δια-

φορετικές διαστάσεις. Οι Γάλλοι επαναστάτες του 1789 είχαν εξυμνήσει το έθνος που είναι ανοιχτό στην ενσωμάτωση. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει το έθνος όπως το θεωρούσαν οι Ευρωπαίοι εθνικιστές του 19ου αιώνα: μια κλειστή ιδεολογία που βασίζεται όχι πια στη θέληση ενσωμάτωσης, αλλά στην αναγκαιότητα του αποκλεισμού (Πριεντύ 1995: 41).

8. Στοιχεία του Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε., στο βιβλίο, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 201.

9. Οι μελετητές που αναφέρονται στην κρίση ταυτότητας, υποστηρίζουν ότι ένας ιδιαίτερος τύπος δομικής αλλαγής μεταλλάσσει τις νεωτερικές κοινωνίες στο τέλος του 20ού αιώνα, ο οποίος κατακερματίζει τις έννοιες της τάξης, του φύλου, της φυλής, της εθνικότητας, που έδιναν στα άτομα σταθερά πλαίσια αναφοράς ως κοινωνικά όντα. Οι μεταλλαγές αυτές προκαλούν μια απώλεια της σταθερής αίσθησης του εαυτού, με αποτέλεσμα τα άτομα να αποκεντρώνονται τόσο από τη θέση τους στον κοινωνικό και πολιτισμικό κόσμο όσο και από τους ίδιους τους εαυτούς. Αυτό είναι που προκαλεί την κρίση ταυτότητας στο άτομο (βλ. Brown 1991, 1997).

10. Βλ. A. Smith, "The nation-invented, imagined, deconstructed", in *Millennium: Journal of International studies* V (Vol. 20, No 2, 1992) σσ. 358-68, στο άρθρο του Τ. Μαλακού, «Εθνικισμός, εκσυγχρονισμός και η ιδιόμορφη επανένωση της Ελλάδας», *Οικτοπία*, τεύχος 30, Μάιος-Ιούνιος 1998, σσ. 119-30. Για μία πλήρη επισκόπηση και ανάλυση της κεντρικής δυναμικής της διεθνούς βιβλιογραφίας των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών σχετικά με τον εθνικισμό, βλ. Λέκκας 2001: 1-87.

11. Κοινωνικές αναταραστές ορίζονται ως «τρόποι με τους οποίους ερμηνεύουμε και σκεπτόμαστε την καθημερινή πραγματικότητα μας. Αντιστοιχούν σε μια μορφή κοινωνικής γνώσης, που συνήθως την ονομάζουμε "κοινό νού" αντιδιαστέλλοντας την από τον επιστημονικό τρόπο σκέψης» (Ναυρίδης 1994: 166).

12. O Stuart Hall (1992: 292) αναφέρει τις εκφράσεις English και Englishness. Θεωρώντας όμως ότι η διαδικασία δημιουργίας των εθνικών ταυτοτήτων ακολουθεί παρόμοιες οδούς, παραφράσαμε τα λόγια του συγγραφέα προσαρμόζοντάς τα στην ελληνική πραγματικότητα.

13. Στο πρώτο μέρος της έρευνας του κ. Κοταλακίδη έγινε κριτική επισκόπηση των θεωρητικών και εμπειρικών ευρημάτων που αφορούν την κοινωνική και οικονομική ένταξη των Ποντίων μεταναστών και, στο δεύτερο μέρος, πυρήνας της έρευνας είναι η ποιοτική διερεύνηση της ένταξης των Ποντίων στην ελληνική κοινωνία με τη χρήση ημι-δομημένων ερωτηματολογίων (συνεντεύξεων βάθους). Το δείγμα της έρευνας αποτελούνταν από 11 Πόντιους μετανάστες (επτά άνδρες και τέσσερις γυναίκες), οι οποίοι ήρθαν στην Ελλάδα τη δεκαετία 1989-99 και η επικοινωνία με τους συνεντευξιζόμενους έγινε μέσω του Ποντιακού Συλλόγου Καλλιθέας «Μιθριδάτης» και της Ένωσης Ποντίων Κορυδαλλού και Νικαίας. Η επιλογή του δείγματος έγινε με τη μέθοδο της σκοπιμής δειγματοληψίας (purposive sample), επειδή επιλέχθηκαν περιπτώσεις που θεωρήθηκαν χαρακτηριστικές σχετικά με το υπό μελέτη θέμα, σε συνάρτηση με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας (snowball sample) (Κυριαζή 1998: 118, 119). Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο στάδιο επιλέχθηκαν άτομα σύμφωνα με τη χρονολογία άφιξης στην Ελλάδα. Στη συνέχεια, ορισμένα από αυτά τα άτομα δεν ήταν διαθέσιμα για συνέντευξη, αλλά έδωσαν ονόματα άλλων Ποντίων μεταναστών που είχαν την ευχέρεια χρόνου για να παραχωρήσουν μια συνέντευξη διάρκειας περίπου μιάμισης ώρας. Σε αυτό το σημείο, ο κ. Κοταλακίδης θα ήθελε να ευχαριστήσει τα μέλη της τριμελούς επιτροπής της διπλωματικής εργασίας, τον επίκουρο καθηγητή κ. Α. Λύτρα, τον αναπληρωτή καθηγητή κ. Δ. Δασκαλάκη και τη λέκτορα κ. Α. Χαλκιά.

14. Τα ονόματα που χρησιμοποιούμε είναι ψευδώνυμα, προκειμένου να διαφυλαχθεί η ανωνυμία των συνεντευξιζόμενων.

15. Βλ. Yuval-Davis, Nira, *Gender and Nation*, Sage Publications, London 1997. Για το θέμα της έμφυλης διάστασης της ένταξης και του ρατσισμού, βλ. σσ. 40-67.

Ευγένι Λανσερέι, Νεκρικό δείπνο, 1906